वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

उणादिसूत्राणां विमर्शः – उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकासन्दर्भे

कारिया राजेशकुमार वासुदेव[१]

❖ प्रास्तावना विषयप्रवेशश्च -

प्राणिमात्रस्य सर्वविधकल्याणाय प्रवृत्तानां वेदादीनां यथार्थप्रबोधाय प्रणीताः सहायकभूताः ग्रन्थाः वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धाः। तानि चेमानि वेदाङ्गानि षड्वंख्याकानि विद्यन्ते। व्याकरणमहाभाष्यस्य पस्पशाह्निके आचार्यप्रवरः पतञ्जलिमुनिः प्राह–

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। प्रधानञ्च षड्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः बलवान् भवतीति” ॥[२]

इतोऽपि **मुखं व्याकरणं स्मृतम्**[३] इत्यादीनि आर्षवचांसि वेदार्थावबोधे व्याकरणमाहात्म्यं स्मारयन्त्येव सततम्। सर्गारम्भादेव महती उपकारिणी वर्तते आर्षव्याकरणपरम्परा। तत्राऽपि पाणिनीयव्याकरणपरम्परा तु सर्वाः अपि प्राच्यपरम्पराः अर्वाङ्गरम्पराः च अतिशेतेतरां नितरां सुतराम्।

अस्याः पाणिनीयव्याकरणपरम्परायाः आधारभूताः सन्ति महर्षिपाणिनिप्रणीताः पञ्च उपदेशाः। ते च इमे सन्ति – 1.) अष्टाध्यायी, 2.) धातुपाठः, 3.) उणादिसूत्राणि, 4.) लिङ्गानुशासनम्, 5.) गणपाठश्चेति। पञ्च अपि इमे उपदेशाः परस्परमङ्गीभूताः वेदार्थावबोधनाय महदुपकारकाः सन्ति। समेषामप्येतेषां माहात्म्यं सार्वकालिकं सार्वदेशिकं च वर्तते।

अत्र अष्टाध्यायीधातुपाठाभ्यां तु वयं चिरपरिचिताः स्मः एव। उणादिसूत्रविषयेऽपि यद्यपि यथाकालं लेखनादिकं वृत्तिप्रणयनादिकं कार्यं कृतमेव अस्ति नैकैः विपश्चिद्भिः, पुनरपि अष्टाध्यायीवत्प्राचुर्येण, परमेतस्य चर्चाः न श्रूयन्ते। अपि च यदि श्रूयन्ते पठ्यन्ते चेदपि अपेक्षया स्वल्पतयैव। पाणिनीयाष्टकमाश्रित्य स्वीयम् अष्टाध्यायीभाष्यानन्तरं स्वामिदयानन्दसरस्वती “उणादिकोषः” इति नाम्ना पाणिनीयान्युणादिसूत्राणि व्याख्याय वैदिकशब्दावबोधायापि तेषामनन्यं महत्त्वमपरिहार्यता चास्तीति प्रत्यपादयत्। पाणिनीयव्याकरणपरम्परायां महत्स्थानं भजतेऽसौ उणादिकोषः। तच्च माहात्म्यं भगवता पाणिनिना “उणादयो बहुलम्”[४] इत्यादिभिः आर्षवचनैः प्रतिपादितं सदपि साम्प्रतिकैः अध्येतृभिः

---

[१] शोधच्छात्रः – गुजरात युनिवर्सिटी, अहमदाबाद, ईमेईल - rajskt247@gmail.com, दुरभाषः - 7448001213, 7728079738, पत्रसङ्केतः – पतञ्जली आरोग्यकेन्द्र, वाडी रोड, डीसा, बनासकाठा, गुजरात, 385535

[२] पस्पशा. पात. महाभाष्यम्।।

[३] पाणिनीय शिक्षा

[४] पा. अष्टा. 3/4/1।।

उपेक्षितप्रायं दृश्यते इति अनुभूय एव महर्षिणा दयानन्देन संस्कृतभाषयैतस्य व्याख्या विहिता। सा च निश्चप्रचम् उपकारिणी सिध्यत्येव। पुनरपि साम्प्रतिककालानुरूपं छात्राणामत्र अभिवृद्धिप्रकल्पनायै प्रवृत्तिनिष्पादनाय च पाणिनीयानि उणादिसूत्राणि आश्रित्य विद्वद्वरेण्यैः **पण्डितप्रवरैः आचार्यैः सत्यानन्दवेदवागीशवर्यैः उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकावृत्तिः** प्रवर्तिता।

अतः शोधपत्रेऽस्मिन्विद्वद्वरेण्यैः पण्डितप्रवरैः आचार्यसत्यानन्दवेदवागीशवर्यैः प्रवर्तितायाः उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकावृत्तेः आधारेण वेदार्थावबोधने उणादिसूत्राणां भूमिकां सोद्धरणं सोदाहरणं च प्रतिपादयामि।

❖ उणादिकोषस्य परिचयः

उण् आदिर्येषां त इमे **उणादयः (प्रत्ययाः)**। अत्र एतेषु सूत्रेषु इदं प्रथमं सूत्रमस्ति **'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्'**[५] **इति**। अत्र कृ-वा-पा...इत्यादिभ्यः धातुभ्यः **'उण्' प्रत्ययः परश्च**[६] विधीयते। इतोऽग्रे पञ्चसु पादेषु सूत्रेषु इतोऽपि अन्ये प्रत्ययाः विविधधातुभ्यः विधीयन्ते। सर्वेष्वप्येतेषु प्रत्ययेषु आद्यः प्रत्ययः वर्तते **'उण्'**। अतः इमे सर्वेऽपि प्रत्ययाः उणादयः प्रत्ययाः इत्यभिधीयन्ते। एतेषां विषये अष्टाध्याय्यां महर्षिः पाणिनिमुनिः प्राह **'उणादयो बहुलम्'**[७] इति। इमे च प्रत्ययाः धातोः बाहुलकाद्भवन्ति इति।

उणादिप्रत्ययविधायकानि च सर्वाणीमानि सूत्राणि उणादिसूत्राणि इत्यभिधीयन्ते आचार्यैः। महर्षिपाणिनि-प्रोक्तानि उणादिसूत्राणि पञ्चसु पादेषु विभक्तानि सन्ति। **दशपाद्युणादिवृत्तिः इति नाम्ना उणादिसूत्राणां दशपादी-वृत्तिः अपि समुपलभ्यते इति**[८]। परमेतासु वृत्तिषु पञ्चपादीवृत्तिः एव अधिकप्रामाण्यत्वेन अङ्गीक्रीयते। अतः पञ्चपादीम् उणादिवृत्तिमाश्रित्य तत्र-तत्र प्रदत्तानामुदाहरणानां वैदिकादीन् प्रयोगान् प्रबोधयितुम् आचार्यप्रवरैः सत्यानन्दवेदवागीशवर्यैः रचितोऽयं **ग्रन्थः "उणादिसूत्रप्रयोगदीपिका" नाम वृत्तिग्रन्थः**।

❖ उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकायाः प्रयोजनम्

'सत्सु नैकेषु वृत्तिग्रन्थेषु पुनरपि उणादिसूत्रप्रयोगदीपिका-नामवृत्तिग्रन्थस्य किम्प्रयोजनम्? का वा वृत्तिग्रन्थस्याऽस्य विशेषता? इति प्रश्नः अयं स्वाभाविकः। तर्हि निस्सन्देहं वयं वक्तुं पारयामः यत्-

---

[५] उणादिसूत्राणि 1/1।।

[६] अष्टा. 3/1/2

[७] अष्टाध्यायी – 3.3.1

[८] सं.व्याकरणशास्त्र का इतिहासः – पं. युधिष्ठिरमीमांसकजीकृतः (भाग – 2)।

"अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रम्".. इति बिन्दुमाश्रित्य अस्मत्पूर्वजैः तत्तत्काले यथापरिस्थिति यथावश्यकं शास्त्रव्याख्यानं विहितं प्रस्तुतं वा। यथा आदौ भगवता पाणिनिना सूत्रात्मिका अष्टाध्यायी प्रणीता। ततः गच्छता कालेन भगवता कात्यायनेन वार्त्तिकाख्यावृत्तिः निरमायि। अतीते हि कालखण्डे समयोचितव्याख्यानरूपेण भगवता पतञ्जलिना अष्टाध्यायी-वार्त्तिकयोः समाहारयुतं व्याकरणमहाभाष्यं व्यरचि। एतदेव परस्परं पूरकत्वात् **'त्रिमुनिव्याकरणम्'** इत्यभिधया विश्वविश्रुतं व्यजायत।

यद्यपि तदा इयं व्याकरणपरम्परा शास्त्रपरम्परा च प्राचुर्येण व्यवहारपथि आसीत् इति कृत्वा सूत्रस्थोदाहरणानां प्रयोगप्रदर्शनस्य लेखनस्य वा आवश्यकता नैव अनुभूता स्याद् आचार्यैः इति अङ्गीकुर्मः वयम्। परं व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं तु वेदार्थस्यावबोधः इत्येव तथ्यम्। तथ्यमिदं त्रिमुनिना अपि अङ्गीकृतम्। तेभ्यः प्राच्यैः आचार्यैः अपि इदमेव प्रतिपादितम्। अर्वाचीनानां वैयाकरणानामपि नाऽत्र विमतिः।

महाभाष्योत्तरकालं वयं यदि पश्यामः चेत् काशिकावृत्तिः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इत्यपि महती व्याकरणपरम्परा वर्तते। तदुत्तरम् आर्षपरम्परायां पण्डितप्रवरैः ब्रह्मदत्तजिज्ञासुवर्यैः विरचिता प्रथमावृत्तिः अपि व्याकरणस्य आधुनिकछात्रेभ्यः महदुपकरोति। पाणिनीयाष्टकक्रममाश्रित्यैव सरलसूत्रव्याख्यानं पदसिद्धि-प्रक्रियासहितं विहितं वर्त्तते। एतदतिरिच्यापि सुमहतीयं व्याकरणशास्त्रस्य अध्ययनाध्यापनपरम्परा वर्तते। अस्यां समस्तायामपि व्याकरणपरम्परायां सूत्राणाम् अध्ययनकाले उदाहरणपाठनस्य अपि परम्परा वर्तते एव। अपि च महाभाष्य-काशिकाभ्यामारभ्य उदाहरणप्रदानस्येयं परम्परा अनुवर्तमाना विद्यते। अत्र परम्परायां निस्सन्देहं बहुत्र वेदादिभ्यः उदाहरणानि दीयन्ते एवेति नात्र विप्रतिपत्तिः। एवं सत्यपि बहुषु सूत्रेषु महाभाष्यादिष्वपि पदमात्ररूपेण उदाहरणानि प्रदत्तानि सन्ति।

किन्तु एतादृशानां पदानां प्रयोगः वेदादिशास्त्रेषु कुत्र वर्त्तते इति बोधः सर्वेषां छात्राणां न जायते। केचन अतिपरिश्रमशीलाः छात्राः निस्सन्देहं स्वप्रयत्नेन तादृशान् प्रयोगान् अन्वेष्टुं परिश्राम्यन्ति। परं सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः एतत्कर्म अतीव कष्टसाध्यत्वान्न सुलभं न वा सम्भवम् इति भाति। एवं सति सुमहान् अध्येतृगणः केवलं सूत्रेषु प्रदत्तानि उदाहरणानि एव अधीत्य व्याकरणाध्ययनस्य औपचारिकतां निर्वहन् दृश्यते। एतेन च **"रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्[१]"** अपि च **"वेदार्थावबोधाय व्याकरणम्"** इति प्रयोजनं न सिध्यति।

❖ उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकायाः वैशिष्ट्यम् आचार्याणां ग्रन्थकरणे प्रयत्नश्च

तथ्यमिदं मनसि निधाय व्याकरणशास्त्रस्य जिज्ञासूनाम् उपकृतये वेदादिभ्यः उदाहरणानि देयानीति सङ्कल्प्य तत्तत्सूत्रस्थोदाहराणानां प्रयोगस्थलानि वेदेषु अन्वेष्टुमारभन्त स्वनामधन्याः आचार्याः पं. सत्यानन्दवेदवागीशवर्याः। येषामुदाहरणानां प्रयोगाः वेदेषु नोपलभ्यन्त, तान् क्रमशः ब्राह्मणग्रन्थेषु

---

[१] *महाभाष्यम् – पस्पशाह्निकम्।*

आरण्यकेषु उपनिषत्सु रामायण-महाभारतादिषु आर्षग्रन्थेषु ततः अन्येषु ग्रन्थेषु च गवेषितुं प्रायतन्तः। ध्येयमेकमेव मनसि यद् उदाहरणानां शास्त्रीय-प्रयोग-प्रदर्शन-पुरस्सरं व्याकरणावबोधः सुगमः स्यादिति।

महता यत्नेन शास्त्राणां परिशीलनानन्तरमपि बहूनामुदाहरणानां प्रयोगाः समुपलब्धे/ समुपलभ्यमाने वैदिकवाङ्मयेनैवोपालभ्यन्त। एतादृशानामुदाहरणानामर्थोचितान् काव्यमयान् पद्यात्मक-प्रयोगान् स्वप्रतिभाबलेन विनिर्माय प्रादर्शयन् आचार्यप्रवराः। अपि च एते प्रयोगाः न केवलं व्याकरणाध्ययनस्य औपचारिकताभूताः स्वविद्वत्ताप्रतिपादकाः वा प्रयोगाः, अपि तु तत्तदुदाहरणमाध्यमेन आयुर्वेदस्य बोधकाः, क्वचिद् वास्तु-ज्योतिष्-धनुर्वेदादिशास्त्रोक्तविद्यानां बोधकाः, कुत्रचित् इतिहास-भूगोलादीनां बोधयितारः, केचन प्रयोगाः पुनः सामाजिक-व्यवहारस्य नीतेश्च प्रबोधकाः सन्ति। तथैव बहुषु प्रयोगेषु आचार्याणां विनययुक्तस्य बहुश्रुतत्वपूर्णस्य वैदुष्यस्याऽपि बोधो जायते, क्वचिदाचार्याः काव्यात्मकचमत्कृतेः प्रयोग-पुरस्सरं छात्राणां कृते नूतनां दिशां प्रादर्शयन्।

इत्थं पाणिनीयसूत्राणामुदाहरणानां प्रयोगानां पीठिकाभूता एषा सार्थकमेव नाम विद्यते **"उणादिसूत्रप्रयोगप्रदीपिका"** इति। सम्प्रति अहमत्र एतस्याः वृत्तेः मौलिकीं विशेषतां प्रस्तोतुकामः एकस्य उणादिसूत्रस्य समीक्षां प्रस्तौमि–

मूलम् उणादिसूत्रम् – भृमृशीङ्-तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः॥ उ. 1/7 ॥[१०] इति।

यथा मया एतस्मिन् शोधपत्रे इतः पूर्वम् एव प्रत्यपादि यत् उणादिसूत्राणि अष्टाध्यायीस्थस्य “उणादयो बहुलम्”[११] इति सूत्रस्य परिशिष्टभूतानि एव सन्ति इति। अतः सामान्यतया उणादिसूत्राणामध्येता इतः प्राक् अष्टाध्याय्याः भाष्यं पदच्छेद-विभक्ति-अनुवृत्ति-समास-सूत्रार्थ-उदाहरण-सिद्धयः इति प्रक्रियापुरस्सरं निश्चप्रचमधीतवान् स्यादेव। एतन्मनसि निधायैव सरलत्वात् सुगमत्वाच्च उणादिसूत्रवृत्तिकाराः **महर्षिदयानन्दस्वामिनः एतेषां सूत्राणाम् अर्थं नैव निरदिशन्**। ते साक्षात् उदाहरणानि एव अलिखन्।[१२]

स्वामिदयानन्दस्य वृत्तेः सम्पादनम् आचार्याः युधिष्ठिरमीमांसकवर्याः कृतवन्तः। संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास इति भागत्रयात्मकस्य गवेषणात्मकग्रन्थस्य लेखनं तत्र कृतम्। अत्र उणादिसूत्राणां वृत्त्यादिविषये महता विस्तरेण प्रतिपादितम्। अपि च स्वयमपि उणादिसूत्राणां गवेषणापूर्वकं सम्पादनं विहितम्।[१३] अत्र भवन्तः स्वामिदयानन्दवृत्तिमेव विविधपाठान्तरैः समीक्ष्य समपादयन्। अपि च

---

[१०] *उणादिसूत्राणि अ. 1 / पा. 7।।*

[११] *पा. अष्टा. 3/3/1।।*

[१२] *उणादिकोषः (वेदाङ्गप्रकाशः तत्रत्यः त्रयोदशो भागः– प्रकाशकः - वै. यन्त्रालयः अजयमेरुः)।*

[१३] *द्र. पं. युधिष्ठिरमीमांसकवर्यैः सम्पादितः उणादिकोषः (उणा. 1/7)।*

उपलब्धान् पाठान्तरान् पादटिप्पणीरूपेण अधः प्रदत्तवन्तः। सम्पादनकार्यत्वात्ते स्वपक्षतः तत्र सूत्रस्य अर्थं नैवालिखन्।

स्वामिदयानन्दस्य उत्तरवर्त्तिषु वृत्तिकारेषु आचार्याः सत्यव्रतशास्त्रिवर्याः अपि उणादिसूत्राणां वृत्तिमलिखन्। ते सूत्रस्यास्य संस्कृत-हिन्दीभाषयोः अर्थमित्थं लिखितवन्तः -

अर्थः (संस्कृते) :- उप्रत्ययाधिकारो मृगय्वादयश्चेति पर्यन्तम्। डुभृञ् धारणपोषणयोः, मृङ् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तृ प्लवनसंतरणयोः, चर गतिभक्षणयोः, त्सर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डुमिञ् प्रक्षेपणे, टुमस्जो शुद्धौ इत्येतेभ्यो धातुभ्य उः प्रत्ययो भवति।

आचार्यसत्यव्रतशास्त्रिवर्याः सूत्रस्यास्य हिन्दीभाषायां सङ्क्षेपेणैव साङ्केतिकमर्थं दत्तवन्तः -

अर्थः (हिन्दी) :- डुभृञ् धारणपोषणयोः आदि धातुओं से 'उ' प्रत्यय होता है। इति॥

डॉ. सोमलेखा[१४]- प.ईश्वरचन्द्रः च (व्याख्याकारौ)

अत उत्तरं वयमर्थदृष्ट्या परिशीलयामः संस्कृत-हिन्दीभाषोपेतां पीयूषाख्यां वृत्तिमेकाम्, तस्याः वृत्तेः कर्त्रीम् ईश्वरचन्द्रशर्म्मसुतां डॉ.सोमलेखानाम्नीं च। इयं वृत्तिकारा छात्राणामवबोधसौकर्याय अर्थलेखनात् प्राक् पदच्छेदविभक्तिनिर्देशमपि अकरोत्। सा च अर्थप्रस्तुतिः प्रस्तूयतेऽत्र मया–

पदच्छेद-विभक्तिनिर्देशः - भृमृतृशीचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्यः (5.3), उः (1.1)

संस्कृतार्थः– भृ-मृ-शी-तृ-चर्-त्सर्-तन्-धन्-मि-मस्ज् इत्यतेभ्यो धातुभ्य 'उ' प्रत्ययो भवति॥

व्याख्या (हिन्दी) – भृ के द्वारा डुभृञ्धारणपोषणयोः व भृञ् भरणे का ग्रहण होता है। मृ के द्वारा मृङ्काशी के द्वारा शीङ्का, तृ के द्वारा तृ प्लवनसन्तरणयोः का तथा नि[१५] {=मि} के द्वारा डुमिञ् प्रक्षेपणे का ग्रहण होता है। अर्थ- मृ, शी, तृ, चर्, त्सर्, तन्, धन्, मि और मस्ज् – इन धातुओं से परे 'उ' प्रत्यय होता है।

अत्र वृत्तौ संस्कृतार्थः संक्षेपेण परं हिन्दीव्याख्या विस्तरेण विहिता इति भेदः एतस्याः वृत्त्याः।

सम्प्रति उणादिसूत्रवृत्तिकारैः आचार्यसत्यानन्दवेदवागीशवर्यैः प्रदर्शितम् अर्थं प्रस्तौमि।

आचार्यसत्यानन्दवेदवागीशवर्याः -

---

[१४] *हरियाणाप्रदेशस्य भिवानिस्थे राजकीय-सनातकोत्तर-महाविद्यालये उपप्राचार्याणां संस्कृतविभागाध्यक्षाणाम् ईश्वरचन्द्रशर्म्मणाम् आत्मजा इयं डॉ.सोमलेखाख्या। (सन्दर्भः – पीयूषाख्या उणादिवृत्तिः – पृ. 479) व्रजजीवन प्राच्यभारती प्रकाशनमाला – 133. (प्रका. चौखम्बा सं. प्रतिष्ठानम् – दिल्ली)।*

[१५] *टङ्कणस्खलनात् अत्र मि स्थाने नि इत्यपपाठमुद्रणम् इति भावयामि अहम्। संस्कृतार्थे अपि च अत्रपि व्याख्यायाम् अग्रे अपि मि इत्येव पाठः।*

'डुभृञ् धारणपोषणयोः, मृङ् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तॄ प्लवनसन्तरणयोः, चरँ गतिभक्षणयोः, त्सरँ छद्मगतौ, तनुँ विस्तारे, धनँ धान्ये, डुमिञ् प्रक्षेपणे, टुमस्जोँ शुद्धौ', इति धातुभ्य उः प्रत्ययो भवति।

एवमिह शब्दभेदे प्रस्तुतिभेदे वा सत्यपि अर्थविषये प्रायः सर्वेषामाचार्याणाम् ऐक्यं साम्यं च दृश्यते इति नाऽत्र सन्देहः। इतोऽग्रे सूत्रेणानेन उः प्रत्यये विहिते सति जायमानानि उदाहरणानि सर्वैरपि आचार्यैः प्रदत्तानि सन्ति। अतः अत्रापि सर्वेषां साम्यमेव बलीयः, नात्र कश्चन विशेषः। पुनरपि एकस्वरेण तानि उदाहरणानि अत्र प्रस्तौमि–

सूत्रस्य उदाहरणानि-

भृ-भरुः। मृ-मरुः। शी-शयुः। तॄ-तरुः। चर्-चरुः। त्सर्-त्सरुः। तन्-तनुः। धन्-धनुः। मि-मयुः। मस्ज्-मद्गुः॥ इति॥[१६]

इतोऽग्रे दयानन्दस्वामिनः निर्वचनरूपां स्वामिदयानन्दवृत्तिं प्रस्तुतवन्तः। धात्वर्थसमन्विता निर्वचनरूपा वृत्तिरियं शब्दार्थनिश्चये अवबोधने च सौकर्यं जनयति। महर्षिदयानन्दसरस्वतिस्वामिना प्रदर्शितानि इमानि उदाहरणानि इमानि निर्वचनानि च सर्वेऽपि वृत्तिकाराः एकतन्त्रेण अङ्गीकुर्वन्ति प्रदर्शयन्ति च। सति साम्यत्वे प्रस्तुतिभेदः न विशेषाय। परम् उणादिसूत्रवृत्तेः वैशिष्ट्यप्रबोधनाय शोधपत्रेऽस्मिन् अहमेतस्यास्य सूत्रस्य आद्यमुदाहरणं भरुः इति शब्दं स्वीकृत्य एकैकशः सर्वेषां वृत्तिं प्रस्तौमि। तेन विशेषः स्पष्टतया अवगन्तुं पार्येत सर्वैरपि अस्माभिः। तर्हि **भरु-शब्दम्** आश्रित्य सर्वासामपि वृत्तीनां समीक्षां कुर्मः।

स्वामिदयानन्दवृतिः – स्वामिदयानन्दवृत्तौ भरुशब्दं दयानन्दस्वामिनः इत्थं वर्णयन्ति -

"भरति बिभर्ति वेति **भरुः** स्वामी।" इति।

आचार्यसत्यव्रतशास्त्रिवृत्तिः – आचार्यसत्यव्रतशास्त्रिवर्याः स्वीयवृत्तौ स्वामिदयानन्दवृत्ति-मनुसरन्तः भरुशब्दमित्थं व्याचक्षते -

"भरुः = स्वामी **विष्णुनाम, सुवर्णम् उदधिः**[१७] (इति इमे अर्थाः दयानन्दवृत्तिम् अनुसरन्तः अपि तत्र शब्दशः अनिर्दिष्टत्वाद् अत्र विशेषेण प्रदर्शिताः इति विशेषः)।"

डॉ.सोमलेखाकृता पीयूषवृत्तिः – पीयूषवृत्तौ डॉ.सोमलेखावर्या सूत्रस्यैतस्य व्याख्याप्रसङ्गे दयानन्दवृत्तिं प्रदर्श्य उदाहरणानां सिद्धिप्रक्रियामपि प्रदर्शितवती। अत्र प्रक्रियायां शब्दानां हिन्दीभाषया अर्थानपि कोष्ठके निर्दिष्टवतीति अयमपि एतस्याः वृत्तेः अन्याभ्यः वृत्तिभ्यः विशेषः। तद्यथा अवलोकयामः साक्षात् -

---

[१६] *उणादिकोषः – 1/7।। (स्वा. दया. सर. वृत्तिः)। (अपरासु तिसृषु वृत्तिषु अपि अत्र साम्यम् अस्ति।)*

[१७] *उणादिकोषः 1/7, (आ. सत्यव्रतशास्त्रिवर्याणाम् उणादिकोषः वृत्तिः।)*

उदा०[१८] –

"**भरुः** (= स्वामी, विष्णु, सुवर्ण, सागर) – भरति बिभर्ति। भृ+उ - 'आर्धधातुकं शेष:' (पा०3.4.114) से 'उ' की आर्धधातुक सञ्ज्ञा 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (पा०7.3.84) से गुण आदेश 'उरण्रपरः' से रपरत्व। भर्+उ+सु॥" इति

सम्प्रति अस्माकं प्रतिपाद्यविषयत्वेन आचार्यसत्यानन्दवेदवागीशवर्यकृताम् उणादिसूत्र-प्रयोगदीपिकावृत्तिमाश्रित्य भरुशब्दस्य व्याख्याम् उदाहरणानां प्रयोगदीपिकां च प्रस्तौमि-

आचार्यसत्यानन्दवेदवागीशकृता उणादिसूत्रप्रयोगदीपिकावृत्तिः –

"यो बिभर्ति पोषयति स भरुः = स्वामी वा।"

इह आचार्याः सत्यानन्दवेदवागीशवर्याः स्वामिदयानन्दवन्निर्वचनं तु दत्तवन्तः एव। अत्र ते भरति बिभर्ति इति स्थाने बिभर्ति पोषयति इति लिखितवन्तः। स च न बहुः विशेषः, परं शाब्दिकभेदस्तु अस्त्येव। इतोऽग्रे वेदवागीशाचार्याः भरु-शब्दस्याऽस्य वाक्ये प्रयोगं प्रदर्शयितुं शास्त्रीयं प्रयोगमप्राप्य स्वयमेव एकपङ्क्त्यात्मकं पद्यमेकं रचयित्वा प्रस्तुतवन्तः। तच्च -

उणादिसूत्र-प्रयोगदीपिका – "**भरु**र्भृत्यान् दिशत्येवं कुरुध्वं कर्मचेतसा" इति।

तात्पर्यमिदं यत् भरुः इत्युक्ते स्वामी भृत्यान् (सेवकान्) निर्दिशति यद् यूयं चेतसा (मनसा/मनोयोगेन) कर्म (स्वीयकार्याणि) कुरुध्वम् (कुरुत) इति। इत्थं सूत्रेण ज्ञातस्य शब्दस्य वाङ्मये वाक्ये वा प्रयोगं विलोक्य वैयाकरणः विद्यार्थी वेत्ता वा विशेषसौकर्येण वृत्तिमिमाम् आत्मसात्करोति। प्रयोगे समर्थश्च भवति। उदाहरणस्वरूपं प्रयोगमेकं विलोक्य उदाहरणस्य सार्थकताम् अनुभवति प्रयोक्तुं प्रवर्त्तते च। अग्रेऽपि यथाकालं शास्त्रेषु एतादृशान् प्रयोगानवलोक्य अर्थबोधायापि समर्थो भवति।

अत्र दयानन्दस्वामिनः सूत्रस्यास्य उदाहरणभूतानां भरुशब्दाद् अन्येषामपि शब्दानां वृत्तिमित्थं प्रस्तुतवन्तः। तामहमत्र प्रस्तौमि -

स्वामिदयानन्दवृत्तिः -

म्रियन्ते भूतान्यस्मिन्निति **मरुः** निर्जलो देशो वा। शेतेऽसौ **शयुः** शयनशीलः (अजगरो वा)। यस्तरति येन वास**तरुः** वृक्षो वा। चरति चर्यतेऽग्निना भक्ष्यत इति **चरुः** यज्ञपाको वा। त्सरति कुटिलं गच्छतीति **त्सरुः** खड्गमुष्टिर्वा। तन्यन्ते कर्माण्यनेनेति **तनुः** शरीरं स्वल्पं वा। धन्यते धनं प्राप्यतेऽनेनेति **धनुः**

---

[१८] पीयूष-आख्या उणादिसूत्रवृत्तिः (डॉ. सोमलेखा)।

शास्त्रं शस्त्रं वा। मिनोति सुशब्दं प्रक्षिपतीति **मयुः** वानरो वा। मज्जति शुद्धो भवतीति **मद्गुः** जलप्लवी पक्षी वा। न्यङ्क्वादित्वात् (द्र-७/३/५३) कुत्वम्, (झलां जश् झशि (अ०८/४/५२) इति सकारस्य दकारः) ॥[१९]

बाहुलकात् -गण्डति (यः) स **गण्डुः** वदनैकदेशः, उपधानम् 'तकिया' इति प्रसिद्धं तैलं वा ॥[२०]

आचार्याः सत्यव्रतशास्त्रिवर्याः एतस्य सूत्रस्य भरुशब्दाद् अन्यानि उदाहरणानि अर्थसहितं प्रदर्शितवन्तः इति तेषां वृत्तौ विशेषः। तं च विशेषम् अत्र प्रस्तौमि।

उदाहरणम्:-

मरुः = निर्जल-प्रदेशो वा (अजगरसर्पः महमात्रं)। **शयुः** = शयनशीलः, अजगरः सर्पः महानागः। **तरुः** = वृक्षः। **चरुः** = यज्ञपाकः ओदनः। **त्सरुः** = खड्गमुष्टिः, सर्पणकीटः। **तनुः** = शरीरमल्पं वा, कृशः। **मृदुः** = सुकुमारः प्रकृतिः त्वग्। **धनुः** = शास्त्रं शस्त्रं कार्मुकं, धनुःसज्जितम्। **मयुः** = वानरः, किन्नरः, स्वर्गीयः,। संगीतज्ञः मृगः। **मद्गुः** = जलप्लवी पक्षी जलकाकः सर्पविशेषः[२१] ॥

समालोचनम् – वस्तुतः अधिकांशतया इमे अर्थाः दयानन्दस्वामिभिः स्वीयनिर्वचनवृत्तौ प्रदर्शिताः अपि, पुनरपि केचन अर्थाः अत्र ततोऽपि अतिरिच्य प्रदर्शिताः आचार्यैः इति पृथक्तया अहम् अत्र उद्धृतवान्। अलम् अतिविस्तरेण अत्र। अत्र सर्वेऽपि वृत्तिकाराः न केवलम् ऐकस्वरेण समहताः अपि तु स्ववृत्तिषु इमां वृत्तिं सादरम् अनुसरन्ति अपि। अपि च स्वयम् इयं वृत्तिः अपि आर्षपरम्परया लौकिक-वैदिकेति उभयविधकोषम् अनुसरति। अत्र विशेषः वदामि चेत् पण्डितप्रवराः युधिष्ठिरमीमांसकवर्याः **चरुः** इति शब्दे एकां पादटिप्पणीं लिखितवन्तः– “निघण्टौ 1/10 मेघनामसु पठ्यते। एवम् ऋग्भाष्ये (1/7/6) दयानन्दोऽप्याह”[२२]। इति अत्र मीमांसकवर्याणां वृत्तौ विशेषः, अन्यत्तु तुल्यमेव।

डॉ.सोमलेखावृत्तौ विशेषः –

डॉ.सोमलेखावर्या एतस्य सूत्रस्य भरुशब्दाद् अन्यानि उदाहरणानि अपि इत्थं प्रदर्शितवती-

उदा०[२३] –

(2) मरुः (निर्जल देश) — म्रियन्तेऽस्मिन् प्राणिनः मृ+उ - पूर्ववत्।

(3) शयुः (शयनशील, अजगर) – शेतेऽसौ शेतेऽत्यर्थः। शी+उ। सार्वधातुकार्धधातुकयोः शे+उ - एचोऽयवायावः, सु ॥

(4) तरुः (वृक्ष) – यस्तरति येन वा तरन्ति यं पुष्पफलार्थिनः। तॄ+उ आर्धधातुक-लक्षणगुणः तर्+उ+सु ॥

---

[१९] *उणादिकोषः (1/7)*

[२०] *उणादिकोषः (1/7)*

[२१] *उणादिकोषः (1/7) (आचार्यसत्यव्रतशास्त्रिवर्याणां वृत्तिः)*

[२२] *उणादिकोषः 1/7 (सं. युधि. मी.) प्रका. – रामलाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, सोनीपत हरियाणा (तृ. सं. - वि.सं. 2057, ई.सन् 2000)।*

[२३] *पीयूष-आख्या उणादिसूत्रवृत्तिः (डॉ. सोमलेखा)।*

(5) **चरुः** (यज्ञपाक, हवि) – चरति चर्यतेऽग्निना भक्ष्यते। चरन्ति देवपितृभूतानि यस्मात्।

(6) **त्सरुः** (तलवार की मूंठ, सर्पणकीट) - त्सरति कुटिलं गच्छति सर्+उ+सु।

(7) **तनुः** (कृश, शरीर, कोमल, त्वचा) – तन्यन्ते कर्माण्यनेन। तन्+उ+सु॥

(8) **धनुः** (धनुष) – धन्यते धनं प्राप्यतेऽनेन सः धनुःशास्त्रमिति उज्ज्वलवृत्ती धन्+उ+सु।

(9) **मयुः**(= बन्दर, मृग, किन्नर)– मिनोति सुशब्दं प्रक्षिपति मि+उ - गुण, अयादेश, सु। मि+उ - इस दशा में 'मीनाति मीनोति दीङां ल्यपि च' (पा०6.1.51) से आत्व प्राप्त था बाहुलकात् आत्व न हुआ॥

(10) **मद्गुः** (जल पर तैरने वाला पक्षी) – मज्जत्यम्भसि मज्जति शुद्धो भवति मस्ज्+उ - न्यङ्क्वादि गण में पाठ होने से 'न्यङ्क्वादीनां च' (पा०7.3.53) से कुत्व हुआ। मस्ग्+उ 'झलां जश् झशि से सकार के स्थान पर जश् आदेश प्राप्त 'स्थानेऽन्तरतमः' से दकार। मद्ग्+उ+सु।

विशेष-बाहुलकात् गण्ड धातु से 'उ' प्रत्यय प्राप्त होता है यथा-

(11) **गण्डुः**(= मुख का एक भाग, तकिया) – गण्डति यः सः गडि "इदितो नुम् धातोः' से नुम् आगम गन्+ड् - अनुबन्धलोप, 'मिदचोऽन्त्यात् परः से अन्त्य अच्से परे नुम्। 'नश्चापदान्तस्य झलि' (पा०8.3.24) से नकार के स्थान पर अनुस्वार। 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' से अनुस्वार के स्थान पर परसवर्ण गण्ड्+उ+सु॥

इत्थम् इयं पीयूषाख्यावृत्तिः संस्कृतेन सह आर्यभाषया (हिन्दीभाषया) समन्विता अस्ति इति सौकर्यम् अत्र विशेषः।

म्रियन्ते बहवो जलाभावाद्यत्र स **मरुः** निर्जलो देशः सिकताप्रधानः। वासीमरुप्रदेशस्य स्वस्थस्तिष्ठति प्रायशः। सामान्यतया मरुः शब्दः जनाभावं बोधयति परमत्र विदुषां महद्वैदुष्यं दृश्यते जलाभावात् इति शब्दप्रयोगात्। सत्यानन्दशास्त्रिणः अत्र मरुः इति शब्दस्य प्रयोगः आङ्ग्लभाषायाः Desert इत्यस्य कृते कुर्वन्ति। तथा च अग्रे -

यः शेते स **शयुः** = शयनशीलो[1]ऽजगरो[2] वा -'

युवं हकृशं युवमश्विनाशयुं[1]। युवं विधन्तं विधवामुरुष्यथः' [अश्विनौ] ॥ऋ. १०.४०.८॥

अत्र ऋग्वेदस्य मन्त्रं प्रदर्श्य शास्त्रिणः शयुशब्दस्य अर्थं शयनशीलार्थे अश्विनीकुमारयोः मन्त्रं प्रदर्श्य अस्मान् अर्थवैशिष्ट्यं बोधयन्ति। तथा च **शयुः[2] शयान एवापि गिरतिश्वापदान् लघून्।** इति निजनिर्मितपद्येन अजगरार्थं शयुशब्देन प्रबोधयति।

अजगरः इत्यर्थः अत्र सूत्रवृत्तौ स्वामिदयानन्दसरस्वतिवर्यैः निदर्शितः। किन्तु शास्त्रेषु तस्य वैदिकः प्रयोगः न उपलब्धः। एतादृश्यां स्थितौ छात्रवत्सलः आचार्यः पं.सत्यानन्दवेदवागीशवर्यः स्वयमेव अजगरार्थे शयु-शब्दस्य प्रयोगात्मकम् एकं पद्यं विरचय्य व्याकरणाध्ययनस्य प्रायोगिकतायै अध्येतॄन् प्रैरयत्। प्रयोगान्ते एव व्याकरणाध्ययनस्य सार्थकत्वम् इति सङ्केतः विद्यते अत्र आचार्याणाम्।

तरन्ति प्राणिनो यस्योपयोगेन स्वजीवनपारं यान्ति स तरुः वृक्षो वा - 'संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभंवयाकिनंचित्तगर्भासुसुस्वरुः। (ऋ. ५.४४.५) तरोराद्युदात्तत्वमत्र छान्दसम्।

(पाणिनीय-परम्परया व्याकरणशास्त्रस्य अध्ययनेन स्वरशास्त्रस्य अपि सुगमतया बोधः भवति। इत्यपि सङ्केतः वर्त्तते आचार्यस्य वचनेषु अपि च यत्र-तत्र सर्वत्र पदे पदे समुपलभ्यते। इयम् अपि एतस्याः वृत्तेः महती विशेषता वर्त्तते छात्रहितैषिणी।

चर्यतेऽग्निना भक्ष्यतेऽसौ चरुः यज्ञपाको वा -'अग्नेचरुर्यज्ञियस्त्वाध्यरुक्षत्' (अ. ११.१.१६)

अत्र चरुशब्दस्य छान्दसप्रयोगः शास्त्रिणः अस्मान् बोधयन्ति, यज्ञार्थं प्रेरयन्ति च।

त्सर्यते कुटिलाकारो वक्राकारो निर्मीयते यः स त्सरुः = खड्गमुष्टिर्वा 'मामां पद्येनरपसाविदत्त्सरुः' (ऋ. ७.५०.१) त्सरोराद्युदात्तत्वमत्र छान्दसम्।

अत्र युद्धार्थमत्यन्तोपयोगिनः खड्गनिर्माणविषये यत्त्सरुः निर्मीयते, खड्गमुष्टिः(grip) निर्मीयते तस्य निरूपणं ग्रन्थकारेण क्रियते।

धृतत्सरुर्भीमसेनोऽरिं जुहुवेरणाजिरे तन्यन्ते विस्तीर्यन्ते कर्माण्यनेनेति तनुः=शरीरम् - 'यद्वोतोकेषु तनुषु प्रजासु यद्वोष्वोषधीष्वप्सु'। [भेषजम्] काठ. सं. ३५.१२

अमरसिंहप्रणीत-अमरकोषप्रतिपादितशरीरवाचकानां गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्मविग्रहः॥ २.६.६७०॥[२४] एतेषां शब्दानां पर्यायभूतः तनुः शब्दः अत्र ग्रन्थकारेण प्रतिपादितः।

धन्यते धनं प्राप्यतेऽनेनेति धनुः कार्मुकं वा - 'द्वाधनुं बृहतीमप्स्वन्तः पवित्रवन्ताचरतः पुनन्ता'। (ऋ. १०.२७.१७)

धनसम्पत्तिवाचकोऽपि धनुः तथा च कार्मुकं (bow) इत्यनयोः शब्दयोः कृते धनुः शब्दः पर्यायेण युज्यत इति ग्रन्थकार एव अस्मान् बोधयति।

मिनोति विचित्रशब्दं प्रक्षिपतीति मयुः वानरः पशुविशेषो वा -'मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व' (य. १३.४७)
मयुशब्दाद् वानरपक्षिणोः बोधः ज्ञेयः इति ग्रन्थकारः प्रबोधयन्ति।

---

[२४] *अमरकोषः*

मज्जति शुद्धो भवति स मद्गुः = जलप्लवी पक्षी वा। टुमस्जोँ + उ → मस्ज् + उ 'झलां जश् झशि' (अष्टा. ८.४.५२) इति सस्य दत्वे मद्ज् + उ, न्यङ्क्वादीनां च' (अष्टा. ७.३.५३) इति जस्य कुत्वे मद्गुः - 'मित्राय मद्गून्' [आलभते] य. २४.२२

तथैव मज्जनार्थकः मद्गुशब्दः ग्रन्थकारः ज्ञाययति।

बाहुलकात् - गण्डुः। गण्डतीव वदनैकदेश इव वाभातीति गण्डुः = उपधानं (तकिया) वा– शिरोऽधोगण्डुमास्थाप्य सुखं शेते गदाधरः॥ तथा च उपाधानाय गण्डुशब्दं प्रयोक्तुं शक्यते इति ग्रन्थकारः अस्मान् बोधयति।

संशोधनस्य लाभाः उपसंहारश्च

- शोधपत्रेणानेन व्याकरणाध्ययनस्य सार्थकत्वं वेदानामध्ययनेनैव सफलं भवतीति बोधो भवति।
- एतस्य शोधपत्रस्य माध्यमेन व्याकरणशास्त्रस्य अध्येता सूत्रार्थान् उदाहरणानि च यदा पठति तदैव तस्य प्रयोगज्ञानविषये अपि जागरुकः समर्थः प्रवृत्तश्च भवति।
- यदि कुत्रचित् शास्त्रीयः प्रयोगः नोपलभ्यते चेत्तत्कालमेव स्वयमपि प्रयोगवाक्यनिर्माणे प्रवर्त्तते।
- शोधपत्रेणानेन लाभोऽयं भविता यत् आचार्यस्य वचनेषु बहुत्र स्वरशास्त्रस्य प्रयोगः सङ्केतश्च वर्त्तते। तेन पाणिनीयपरम्परया व्याकरणशास्त्रस्याऽध्ययनेन स्वरशास्त्रस्याऽपि सुगमतया बोधः भवति।
- आचार्येण बहुत्र शास्त्रीयोदाहरणाभावे स्वरचितं पद्यात्मकम् उदाहरणं प्रयुक्तम्। एतेन अध्येता काव्यरचनेऽपि प्रवृत्तः भवितुमर्हति।
- काव्यमाध्यमेनोदाहरणप्रस्तुतिकाले आयुर्वेद-धनुर्वेद-नीतिविषयक-क्रीडादिविषयकानि बहुविधानि तथ्यानि ज्ञानञ्च आचार्यैः अनायासमेव प्रस्तुतम्। शोधपत्रेणानेन तस्मिन् विषये छात्रप्रवृत्तिः सम्भाव्यते।
- उणादिसूत्राणामध्ययनपरम्परायाम् अभिनवप्रयोगस्य अवसराः वर्धिष्यन्ते इति तथ्यम्।

॥ सन्दर्भग्रन्थाः ॥

१. अमरकोषः - shorturl.at/csM06

२. उणादिकोषः – आर्यकुमार टीका, आचार्य प्रणवानन्द विश्वनीड न्यास, गुरुकुल पौंधा, देहरादूनम् – 2012

३. उणादिकोषः (सं. युधि. मी.) प्रका. रामलाल कपूर ट्रस्ट, रेवली, सोनीपत हरियाणा (तृ. सं. - वि.सं. 2057, ई.सन् 2000)।

---

४. उणादिकोषः – रामलाल कपुर ट्रस्ट, रेवली, सोनपत, हरियाणा – 2010

५. उणादिकोषः (वेदाङ्गप्रकाशः तत्रत्यः त्रयोदशो भागः– प्रकाशकः - वै. यन्त्रालयः अजयमेरुः)।

६. द्र. पं. युधिष्ठिरमीमांसकवर्यैः सम्पादितः उणादिकोषः (उणा. 1/7)।

७. पाणिनीयशब्दानुशासने उणादिसूत्रप्रयोगदीपिका - पुष्करक्षेत्र जोधपुर- राजस्थानम् **- 2062**

८. पीयूष-आख्या उणादिसूत्रवृत्तिः (डॉ. सोमलेखा)।

९. सं.व्याकरणशास्त्र का इतिहासः – पं. युधिष्ठिरमीमांसकजीकृतः (भाग – 2)।

१०. हरियाणाप्रदेशस्य भिवानिस्थे राजकीय-सनातकोत्तर-महाविद्यालये उपप्राचार्याणां संस्कृतविभागाध्यक्षाणाम् ईश्वरचन्द्रशर्म्मणाम् आत्मजा इयं डॉ.सोमलेखाख्या। (सन्दर्भः–पीयूषाख्या उणादिवृत्तिः–पृ. 479) व्रजजीवनप्राच्यभारतीप्रकाशनमाला– 133. (प्रका. चौखम्बासं. प्रतिष्ठानम्–दिल्ली)।

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~